

Βιβλιοπαρουσίαση

1974-2024: ΠΑΣΟΚ – Η Άνοδος, Η Κυριαρχία, Η Κρίση των Βασίλη Παναγιωτόπουλου, Γιάννη Βούλγαρη & Σωτήρη Ρίζα (Επιστημονική Επιμέλεια) (Αθήνα: Το ΒΗΜΑ, 2024)

Γρηγόρης Θ. Παπανίκος

Παρουσιάζω εδώ ένα βιβλίο που κυκλοφόρησε με την εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ την Κυριακή, 1^η Σεπτεμβρίου 2024, με αφορμή τη συμπλήρωση 50 χρόνων από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, στις 3 Σεπτεμβρίου 1974, με τίτλο «1974-2024: ΠΑΣΟΚ – Η Άνοδος, Η Κυριαρχία, Η Κρίση». Το βιβλίο οργανώνεται σε δύο μέρη: «Ματιές εκ των Έσω» (3 άρθρα) και «Μελετήματα» (8 άρθρα).

Έχω γράψει ένα βιβλίο για τον ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ (Παπανίκος, 2019), καθώς και πολλά άρθρα που αναφέρονται στη ζωή και την πολιτεία του ΠΑΣΟΚ. Στο βιβλίο μου, Παπανίκος (2014), πραγματοποιώ μια συνολική αξιολόγηση της περιόδου μετά το 1974 και των επιτευγμάτων των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ, τα οποία παραθέτω παρακάτω. Εκ προοιμίου, θέλω να αναφέρω ότι η Ελλάδα χρειαζόταν και εξακολουθεί να χρειάζεται ένα κόμμα της κεντροαριστεράς, όπως το ΠΑΣΟΚ, που θα παίζει ηγεμονικό ρόλο.

Το βιβλίο είναι κακό, τόσο στην επιμέλειά του όσο και στα περισσότερα από τα άρθρα που περιλαμβάνει. Αποφάσισα να το παρουσιάσω διότι μου δίνει την ευκαιρία να αναδείξω τις δικές μου θέσεις σε μερικά από τα θέματα που προκύπτουν με αφορμή τα 50 χρόνια από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, που παρεμπιπτόντως συμπίπτουν με τα 50 χρόνια από την ίδρυση της ΝΔ.

Το βιβλίο ξεκινά με μία εισαγωγή από έναν εκ των τριών επιστημονικών επιμελητών, την οποία ο συγγραφέας αποκαλεί «ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗ». Φυσικά, το βιβλίο απέχει πολύ από το να θεωρηθεί επιστημονικό πόνημα, παρά την «επιστημονική» επιμέλεια που ανέλαβαν όχι ένας, αλλά τρεις επιστήμονες! Εξηγώ το γιατί παρακάτω.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η «ΑΝΤΙ ΕΙΣΑΓΩΓΗ» δεν αναφέρει απολύτως τίποτα για τα άρθρα που περιλαμβάνονται στον τόμο. Ίσως αυτό εννοεί ο συγγραφέας με τη λέξη «ΑΝΤΙ». Παρ' όλα αυτά, η εισαγωγή αποτελεί μια πολύ καλή αφηγηματική αναφορά στο ΠΑΣΟΚ από το 1974 έως το 2024, και συμφωνώ με την ανάλυσή του. Ωστόσο, θεωρώ ότι στην τελευταία παράγραφο ο συγγραφέας λανθασμένα υποστηρίζει πως υπήρχε έστω και ο παραμικρός κίνδυνος να βγει η

Ελλάδα από το ευρώ και ότι κάποιος «ήρωες» την κράτησαν εντός. Κανένα εκλογικό αποτέλεσμα δεν προδικάζει κάτι τέτοιο, όπως έχω αναλύσει σε δύο άρθρα μου για τις εκλογές του 2012 (Paranikos, 2012a και 2012b) και στο βιβλίο μου του 2014, όπου προβαίνω σε τεκμηριωμένη πρόβλεψη του δημοψηφίσματος του 2015. Στο άρθρο μου της 26ης Ιανουαρίου 2015 (μία μέρα μετά τις πρώτες εκλογές του 2015), εκφράζω την άποψη ότι πολύ σύντομα θα πηγαίναμε σε επαναληπτικές εκλογές (Paranikos, 2015).

Να επαναλάβω ότι ο συγγραφέας όχι μόνο δεν κάνει καμία απολύτως αναφορά στο περιεχόμενο του βιβλίου, αλλά και καμία αναφορά στο γιατί γράφτηκε εκτός, υποθέτω, από το προφανές, τα 50 χρόνια του ΠΑΣΟΚ.

Ματιές εκ των Έσω

Το πρώτο μέρος αποτελείται από τρία άρθρα. Το πρώτο άρθρο είναι γραμμένο από τον τρίτο πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ και γιο του ιδρυτή του κόμματος. Την περίοδο 2009-2012, διετέλεσε και πρωθυπουργός. Δεν με εκπλήσσει στο ελάχιστο η ρηχότητα της επιχειρηματολογίας του, ούτε η έλλειψη οποιασδήποτε αυτοκριτικής.

Ξεκινά με μία αφήγηση της δικής του συμμετοχής στο ΠΑΚ και στο ΠΑΣΟΚ, από τα δύσκολα χρόνια της «εξορίας» του στη Σουηδία, τις ΗΠΑ και τον Καναδά. Ωστόσο, ορθώς επισημαίνει ότι η χούντα κατέρρευσε λόγω της κυπριακής τραγωδίας, διότι πολλοί πιστεύουν ότι κατέρρευσε λόγω του Πολυτεχνείου. Πιο κάτω θα αναφερθώ στο Κυπριακό.

Εκεί που η ανάλυσή του γίνεται πραγματικά αστεία, είναι στην εξήγηση της αιτίας επιβολής της δικτατορίας στην Ελλάδα.¹ Αναφέρει την Εσσο Ράππας και τις ΗΠΑ. Αυτό ήταν το κουτόχορτο που πολλοί «αριστεροί» είχαν φάει και αναμασούσαν πολλές φορές κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης.² Τώρα πλέον έχει ξεχαστεί. Μέσα σε αυτόν τον τόμο υπάρχει άρθρο που αφορά την εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, το οποίο σωστά επισημαίνει γιατί επιβλήθηκε η δικτατορία στην Ελλάδα και δεν αρέθηκε η Ένωση Κέντρου να κυβερνήσει. Επιβλήθηκε λόγω του Κυπριακού,

¹Όποιος γνωρίζει έστω και στο ελάχιστο την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ, θα ήξερε ότι οι ΗΠΑ δεν φοβόντουσαν μήπως η Ελλάδα πάει με το ανατολικό μπλοκ, γιατί απλούστατα αυτό είχε ήδη συμφωνηθεί από τη συνάντηση της Τεχεράνης το 1943, όπως αναλύω στο βιβλίο μου (Παπανίκος, 2020). Όλες οι εναλλακτικές εξυπηρετούσαν τις ΗΠΑ: το πραξικόπημα των στρατηγών, το πραξικόπημα των συνταγματάρχων ή ακόμα και η νίκη της Ενώσεως Κέντρου. Όλοι ήταν με τις ΗΠΑ. Το πρόβλημα ήταν η άρνηση της Ενώσεως Κέντρου να αποδεχτεί το Σχέδιο Άτσεσον για το Κυπριακό, όπως εξηγώ στο Παπανίκος (2024). Η χούντα έγινε για το Κυπριακό και έπεσε λόγω του Κυπριακού. Και αφού εφαρμόστηκε το Σχέδιο Άτσεσον με τους χειρότερους όρους για την Κύπρο και την Ελλάδα, ως αποτέλεσμα της Τουρκικής εισβολής, οι ΗΠΑ ζήτησαν και συγγνώμη για την επιβολή της δικτατορίας. Έτσι λειτουργούν οι μεγάλες δυνάμεις. Έτσι λειτουργούσε και η Αρχαία Αθήνα στην ακμή της. Αυτή τη δόξα μελετούν οι ΗΠΑ για να μαθαίνουν. Τώρα, πώς θα φύγουν οι Τούρκοι από την Κύπρο; Μα, όπως μπήκαν: με τη βοήθεια των ΗΠΑ, όπως εξηγώ στο Παπανίκος (2023α).

²Σε θεωρητικό επίπεδο, αυτό οφείλεται στα δύο είδη κρίσεων που αντιμετωπίζει ο καπιταλισμός, σύμφωνα με τον Μαρξ και πολλούς άλλους μετά από αυτόν, συμπεριλαμβανομένου και του Κένυς. Ο καπιταλισμός έχει να αντιμετωπίσει τη Σκύλλα της τοποθέτησης (επένδυσης) της υπερπροσφοράς κεφαλαίων και τη Χάρυβδη της υποκατανάλωσης. Πολλοί διανοούμενοι και, συνήθως, αγράμματοι του καναπέ την αναγάγουν σε μία διαφορά μεταξύ Λένιν και Λούξεμπουργκ σχετικά με τις καπιταλιστικές κρίσεις. Δεν είναι.

καθώς ο πατέρας του δεν θα δεχόταν να δώσει ένα «διαμέρισμα» στην Τουρκία από την «πολυκατοικία» της Κύπρου. Τώρα η Κύπρος έχει χάσει το 36% του εδάφους της, και οι τουρκικές πολυκατοικίες χτίζονται η μία μετά την άλλη, όπως έχω αναλύσει στο Παπανίκος (2024).

Η επιχειρηματολογία ότι το ΠΑΣΟΚ, ή καλύτερα ο ιδρυτής του, έκανε αγώνα ενάντια στην εξάρτηση της χώρας από τον ιμπεριαλισμό των ΗΠΑ προκαλεί μόνο γέλιο. Το ΠΑΣΟΚ ποτέ δεν αμφισβήτησε τις στρατηγικές σχέσεις με τη Δύση, και κυρίως με τις ΗΠΑ, και καλά έκανε.³ Απλά, το ΠΑΣΟΚ ήθελε να είναι αυτό στην κυβέρνηση και όχι οι άλλοι. Ως στόχος, βεβαίως, ήταν και είναι πάντα θεμιτός, όπως είναι άλλωστε για κάθε κόμμα. Το ΠΑΣΟΚ αποτελούσε μία καλή εναλλακτική λύση για την Ελλάδα. Ήταν μία αναγκαιότητα, όπως και οποιοδήποτε άλλο κόμμα ή αρχηγός. Η ΝΔ αργά ή γρήγορα θα έχανε τις εκλογές, διότι ποτέ κανένας πολιτικός σχηματισμός, ούτε καν δικτατορίες, δεν έχει κυβερνήσει την Ελλάδα για περισσότερο από οκτώ χρόνια. Το ΠΑΣΟΚ έπαιξε ευφυέστατα τον ρόλο της αντιπολίτευσης στη ΝΔ και οδήγησε τη χώρα με ηρεμία στην εναλλαγή κομμάτων στην κυβέρνηση, χωρίς τους πολιτικούς κλυδωνισμούς του παρελθόντος. Αυτό είναι το μεγάλο επίτευγμα του ΠΑΣΟΚ, όπως και πολλά άλλα, τα οποία περιγράφω παρακάτω και στο βιβλίο μου, Παπανίκος (2014). Του συγγραφέα του ξεφεύγει αυτό και ασχολείται με «πράσινα άλογα».

Το ΠΑΣΟΚ, και κατά τη γνώμη μου ορθά, ποτέ δεν είχε την πρόθεση να βγάλει τη χώρα από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ. Αυτά που γράφει ο συγγραφέας είναι μάλλον λόγια που του έγραφαν να εκφωνεί στις προεκλογικές του εκστρατείες από τότε που ήταν υποψήφιος βουλευτής. Δεν ασκεί καμία κριτική στο δικό του έργο, το οποίο οδήγησε στη συρρίκνωση του ΠΑΣΟΚ.⁴ Κατά πολλούς, διέλυσε το ΠΑΣΟΚ, και μάλιστα έφτασε στο σημείο να ιδρύσει δικό του κόμμα, αντίπαλο του ΠΑΣΟΚ, το οποίο δεν κατάφερε να πιάσει ούτε το 3% για να μπει στη Βουλή.

Αργότερα, είχε το «θράσος» να θέσει ξανά υποψηφιότητα για αρχηγός του ΠΑΣΟΚ και δεν εξελέγη, αν και είχε μεγάλες πιθανότητες να κερδίσει, εάν μπορούσε να κινητοποιήσει τους ψηφοφόρους που τον στήριζαν όταν κατέβηκε με το δικό του κόμμα.⁵ Ούτε αυτούς δεν συγκινεί πλέον. Μου θυμίζει έναν άσωτο γιο που εξανεμίζει την περιουσία της οικογένειας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, πρόκειται για το πολιτικό κεφάλαιο της οικογένειας.

Συμπεραίνει ότι, βασιζόμενος στην εμπειρία του – που, παρεμπιπτόντως, δεν είναι η σωστή μέθοδος απόκτησης γνώσης — είναι πεπεισμένος ότι, «σημασία δεν

³Αυτό μας το λέει και ο συγγραφέας του πρώτου άρθρου του δεύτερου μέρους του τόμου, ο οποίος είναι και άνθρωπος της οικογένειας.

⁴Σε αυτόν οφείλεται ο διεθνής επιστημονικός πλέον όρος «PASOKification» (Cox, 2019), που περιγράφει τη διαδικασία αποσύνθεσης ενός κραταιού κεντροαριστερού κόμματος. Ο όρος αυτός έχει επικρατήσει από το 2010. Αξίζει να αναφέρω και έναν άλλο όρο, αυτόν της «kolotoumpa», τη φημισμένη κυβίστηση του πρωθυπουργού του ΣΥΡΙΖΑ μετά το δημοψήφισμα του 2015. Η Ελλάδα εξακολουθεί να εμπνέει και να διδάσκει!

⁵Πριν τις εσωκομματικές εκλογές του 2021 είχα προβλέψει (Παπανίκος, 2021) ότι αν πήγαιναν 300 χιλιάδες να ψηφίζουν θα έβγαине. Δεν κατάφερε να κινητοποιήσει τον κόσμο του και τελικά ψήφισαν 270 χιλιάδες και ως εκ τούτου βγήκε δεύτερος και έχασε οποιαδήποτε δυναμική θα μπορούσε να έχει. Φυσικά η μόνη ελπίδα ήταν να βγει από την πρώτη Κυριακή γιατί στη δεύτερη όλοι θα συσπειρωνόταν εναντίον του και σωστά θα έπρατταν.

έχει να αντιμετωπίσει κανείς απλώς τα προβλήματα και τις ανάγκες, αλλά κυρίως να αντιλαμβάνεται το βάθος και την προέλευσή τους...» (σ. 35).

Νομίζω ότι δεν έχει καταλάβει (α) ότι κάποιος μπαίνει στην πολιτική για να λύνει προβλήματα και όχι για να κάνει βαθυστόχαστες σκέψεις, και (β) ότι αυτός όχι μόνο δεν έλυσε προβλήματα αλλά τα επιδείνωσε. Αυτός και η κυβέρνησή του είναι υπεύθυνοι για την κατάρρευση του ΠΑΣΟΚ, την οποία δύσκολα βλέπω να ανακάμπτει. Τίποτε ενδιαφέρον σε αυτό το πρώτο άρθρο. Περίμενα μία αυτοκριτική για τα πεπραγμένα του, αλλά ουδέν. Δείχνει και αυτό κάτι.

Το δεύτερο άρθρο είναι πολύ καλύτερο. Γράφτηκε από τον τέταρτο αρχηγό του ΠΑΣΟΚ και αντιπρόεδρο της κυβέρνησης συνεργασίας ΝΔ-ΠΑΣΟΚ την περίοδο 2012-2015. Η συνεργασία είχε αρχίσει από το τέλος του 2011. Ο συγγραφέας επισημαίνει σωστά ότι τα τρία βασικά συνθήματα του ΠΑΣΟΚ — «Η Ελλάδα στους Έλληνες», «μη προνομιούχοι» και «Αλλαγή» — επιδέχονταν πολλές ερμηνείες.⁶ Μα, γι' αυτό ειπώθηκαν για να ερμηνεύονται κατά το δοκούν.

Υπήρχε όμως και ένα άλλο πολύ δυνατό σύνθημα, του οποίου η ερμηνεία ήταν μία και ξεκάθαρη: «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο Συνδικάτο». Αυτό ξεκαθάριζε ότι το ΠΑΣΟΚ θα βγάλει τη χώρα από την ΕΟΚ και το ΝΑΤΟ. Μάλιστα, το 1978, όταν δημιουργήθηκε ένα θέμα με μία αφίσα που έφερε το σύνθημα «Όχι στην ΕΟΚ των Μονοπωλίων – ΝΑΙ στην ΕΟΚ των Λαών», ο πρωτεργάτης της αφίσας εκδιώχθηκε κακήν κακώς. Ήταν μαρτυριάρης και για αυτό τον απέπεμψε ο «μεγάλος». Το ότι έγινε ο δεύτερος αρχηγός του ΠΑΣΟΚ και πρωθυπουργός την περίοδο 1996-2004, λίγη σημασία έχει. Σωστά επισημαίνει ο συγγραφέας ότι, «το νέο ελληνικό κράτος ... γεννήθηκε από τη διεθνή προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων» (σ. 43).⁷

Σωστά, επίσης, επισημαίνει ότι το ΠΑΣΟΚ δεν είναι άμοιρο ευθυνών του «λαϊκισμού» και της «δημαγωγίας». Εκείνο που δεν λέει είναι ότι χωρίς «λαϊκισμό» και «δημαγωγία» ο πρώτος πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ δεν θα γινόταν ποτέ πρωθυπουργός. Ούτε και ο δεύτερος. Ο τρίτος δεν κατάλαβε πώς έγινε και απαλλάσσεται οποιασδήποτε ευθύνης.

Νομίζω ότι το πιο σημαντικό είναι αυτό που επισημαίνει,

Η πρότασή μου να ζητήσουμε αυξημένη πλειοψηφία 180 βουλευτών στην έγκριση του πρώτου μνημονίου, δυστυχώς, απορρίφθηκε. (σ. 47).

Έχει δίκιο σε αυτό, όπως και αν πήγαινε σε άμεσες εκλογές.

Κάνει μία επισήμανση περί της ελληνικής κοινωνίας,

... που ακολουθεί τον μεταπολιτευτικό κανόνα να δίνει δύο διαδοχικές ευκαιρίες εκλογικά. (σ. 49).

Δεν δίνει κάποια εξήγηση. Έχω δύο παρατηρήσεις που στηρίζονται στο άρθρο μου Παπανίκος (2023γ). Πρώτον, οι δύο διαδοχικές ευκαιρίες δεν αποτελούν τον κανόνα, όπως λανθασμένα αναφέρει ο συγγραφέας. Και σε αυτούς που δίνεται, δεν

---

⁶Μάλιστα, στο αμέσως επόμενο άρθρο, ο συγγραφέας ταυτίζει το σύνθημα της «αλλαγής» του 1974 με το σύνθημα του «εκσυγχρονισμού»! Άρα, το σύνθημα «αλλαγή» λειτουργούσε ως καθρέφτης: καθένας έβλεπε τον εαυτό του.

⁷Επ' αυτού του θέματος, βλ. Papanikos (2022).

εξαντλείται η οκταετία. Δεύτερον, καμία κυβέρνηση δεν κέρδισε ποτέ εκλογές όταν ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης ήταν αρνητικός το έτος των εκλογών, ενώ, ακόμη και αν ήταν θετικός, η εκλογική νίκη δεν ήταν εξασφαλισμένη. Με άλλα λόγια, όπως σοφά έχουν αναλύσει ο Downs (1957) και όλοι όσοι ασχολούνται με τον πολιτικό οικονομικό κύκλο.⁸ Αν δεν δώσεις λεφτά στο λαό, κυρίως λίγο πριν τις εκλογές, δεν βλέπεις ξανά κυβέρνηση.

Η τελευταία παράγραφος του άρθρου είναι μία κλασική γενικόλογη φλυαρία (μερικοί θα το έλεγαν και «μπουρδολογία»)⁹. Δυστυχώς, ένα από τα μειονεκτήματα του συγγραφέα είναι η αδολεσχία του στον γραπτό και προφορικό λόγο του.

Το τρίτο άρθρο είναι το τελευταίο αυτού του μέρους. Θα περίμενα ένα άρθρο από τον δεύτερο αρχηγό του ΠΑΣΟΚ και πρωθυπουργό την περίοδο 1996-2024. Αντ' αυτού, το μέρος αυτό συμπληρώνεται από ένα άρθρο ενός από τους υπουργούς του, ο οποίος φέρει και την ιδιότητα του καθηγητή Πανεπιστημίου. Το τελευταίο έχει τη σημασία του, διότι το άρθρο αυτό στο τέλος παραθέτει και σχετική βιβλιογραφία, που δίνει την εντύπωση ενός επιστημονικού άρθρου. Δεν είναι. Η βιβλιογραφία αυτή δεν παρατίθεται πουθενά μέσα στο κείμενο, και αυτό είναι ευθύνη των επιμελητών.

Ξεκινάει πολύ «επιστημονικά», θέτοντας επτά ερωτήματα. Το πρώτο αφορά την έννοια του «εκσυγχρονισμού», την οποία απαντά πολύ απλά στη σ. 54, ταυτίζοντάς την με το αίτημα της αλλαγής που ειπώθηκε το 1974. Δεν νομίζω ότι η έννοια της αλλαγής τότε είχε αυτή την ερμηνεία. Εκτός αυτού, ο όρος «εκσυγχρονισμός», που εμφανίστηκε πολύ αργότερα, απέκτησε αρνητική σημασία και δίχασε το ΠΑΣΟΚ, κάτι που αναγνωρίζει και ο ίδιος ο συγγραφέας. Η «αλλαγή» ένωνε, ενώ ο «εκσυγχρονισμός» δίχασε. Αυτό του ξεφεύγει του συγγραφέα και δεν θα έπρεπε.

Μάταια ψάχνει κάποιος να βρει απαντήσεις στα ερωτήματα που θέτει στην αρχή του άρθρου ο συγγραφέας. Εξετάζει μόνο τρεις περιόδους: 1981-1989, 1996-2003, 2009-2014. Βασικά, εξετάζει τις περιόδους διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Αφηγείται και δεν εξηγεί. Ακολουθεί μία μέθοδο που υποστηρίζει ότι τα πάντα είναι σχετικά και «συνεπώς, μια αποτίμηση των εξελίξεων εκείνων -και κάθε περιόδου- πρέπει να γίνει σε συνδυασμό με το πολιτικό κλίμα και τα κοινωνικά δεδομένα της εποχής εκείνης και όχι μόνο με την εκ των υστέρων γνώση από απόσταση ασφαλείας» (σ. 61, η υπογράμμιση δική μου).

Αυτή η επιχειρηματολογία είναι αδύναμη και δείχνει έλλειψη γνώσεων της επιστήμης των εκλογικών αναμετρήσεων. Αυτά που έκανε το ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1981-1989 είναι αυτά που κάνει κάθε κόμμα που έχει ως σκοπό την κατάκτηση της εξουσίας. Ισχύει σε όλες τις χώρες και σε όλους τους χρόνους, με δεδομένο ότι το πολιτικό σύστημα είναι αυτό της αναπτυγμένης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Στην Ελλάδα και παντού στις αναπτυγμένες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες, αυτό συμβαίνει, και είναι ανεξάρτητο από το πολιτικό κλίμα και τα κοινωνικά δεδομένα.

---

⁸Σε εμπειρικό επίπεδο, η πρώτη μελέτη είναι του Kramer (1971) και σε θεωρητικό του Nordhaus (1975). Πλήθος άλλων ακολούθησαν. Ο τόμος συλλήβδην αγνοεί αυτή την επιστημονική βιβλιογραφία. Στο Παπανίκος (2023γ), η θεωρία αυτή δεν διαψεύδεται, δηλαδή ο ρόλος των οικονομικών επιδόσεων στον προσδιορισμό των εκλογικών αποτελεσμάτων της Ελλάδας μετά το 1974.

⁹Θέλω να ζητήσω συγγνώμη από τους αναγνώστες για την αισχρολογία μου, αλλά είναι η μόνη άμυνα που έχω όταν διαβάζω άρθρα αυτού του είδους. Παρακάτω γίνομαι χειρότερος, γι' αυτό θα παρακαλούσα τον αναγνώστη που προσβάλλεται να μην συνεχίσει το διάβασμα.

Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι η πτώση του ΠΑΣΟΚ δημιούργησε έναν νέο διεθνή πολιτικό όρο για να περιγράψει μια γενικότερη, κυρίως ευρωπαϊκή, τάση πτώσης των κεντροαριστερών κομμάτων, την «Πασοκικοποίηση» (PASOKification).

Η άγνοια αυτής της βιβλιογραφίας τον οδηγεί στο λανθασμένο συμπέρασμα για την πρώτη περίοδο όταν αναφέρει ότι,

... σε τέτοιες συνθήκες η αποτίμηση ετερόκλητων (θετικών και αρνητικών) συνεπειών για τη χώρα και τις κοινωνικές σχέσεις δεν μπορεί να γίνει με αυστηρά τεχνοκρατικά κριτήρια. Στη φάση εκείνη έγινε ένα τεράστιο πολιτικό trade-off μεταξύ οικονομικών και κοινωνικών στόχων, με ετερόκλητα και μη συγκρίσιμα οφέλη και κόστος. (σ. 63).

Πραγματικά απορώ πώς ένας καθηγητής οικονομικών επιστημών γράφει κάτι τέτοιο, όταν ακόμη και ένας πρωτοετής φοιτητής οικονομικών μαθαίνει ότι υπάρχουν σημαντικά συγκρίσιμα και αξιοποιήσιμα *trade-offs*. Φημισμένο, αυστηρώς τεχνοκρατικό και συγκρίσιμο είναι το trade-off μεταξύ ανεργίας και πληθωρισμού, η καμπύλη Φίλιπς, επί της οποίας ο Σάμουελσον και ο Λίπσεϊ τοποθέτησαν καμπύλες πολιτικής επιλογής, έτσι ώστε τα κεντροαριστερά κόμματα να μεγιστοποιούν μία συνάρτηση πολιτικής ωφελιμότητας σε σημεία που χαρακτηρίζονται από χαμηλή ανεργία και υψηλό πληθωρισμό, ενώ τα συντηρητικά κόμματα να το επιτυγχάνουν σε σημεία υψηλής ανεργίας και χαμηλού πληθωρισμού, μέσω αντίστοιχων νομισματικών και δημοσιονομικών πολιτικών.

Επίσης, ο πρωτοετής φοιτητής μαθαίνει ότι η συνάρτηση παραγωγικών δυνατοτήτων δίνει άριστους συνδυασμούς μεταξύ αγαθών ειρήνης (βουτύρου) και αγαθών πολέμου (κανόνια). Η πολιτική αποφασίζει για την επιλογή.

Αν εφάρμοζε αυτό το οικονομικό μοντέλο μαζί με ένα μοντέλο πολιτικής, όπως αυτό του Downs (1957), τότε θα είχε μία τεχνοκρατική ανάλυση για την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ της πρώτης περιόδου, η οποία δεν θα διέφερε από οποιαδήποτε τεχνοκρατική ανάλυση οποιασδήποτε άλλης χώρας.

Υπάρχει πλούσια επιστημονική θεωρητική και εμπειρική βιβλιογραφία που ο συγγραφέας είτε δεν γνωρίζει είτε αποφάσισε να αγνοήσει. Ελπίζω ότι είναι το δεύτερο, οπότε θα έπρεπε να την αναφέρει και όχι να παραθέτει τελείως άσχετη βιβλιογραφία στο τέλος του άρθρου του.

Η δεύτερη περίοδος αφορά τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1996-2004. Περιέργως, αφήνει έξω την περίοδο 1993-1996, παρ' όλο που από αυτή ξεκινάει, χρησιμοποιώντας την έκφραση που είτε ο πρώτος πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ σχετικά με το χρέος. Αναφέρει ότι την είπε το 1994 στη συζήτηση του προϋπολογισμού, ενώ την είχε πει στην πρώτη συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου μετά τη νίκη το 1993.¹⁰

Κάνει έναν εκτενή απολογισμό για το έργο αυτής της κυβέρνησης. Το πιο σημαντικό είναι η αποτυχία μεταρρύθμισης του ασφαλιστικού, την οποία χρεώνεται και προσωπικά, διότι ήταν ο αρμόδιος υπουργός. Δεν νομίζω ότι κατάλαβε ποτέ τα λάθη του στην εφαρμογή αυτής της πολιτικής. Επιπλέον, ο πρωθυπουργός της χώρας θα έπρεπε να είχε παραιτηθεί, διότι δεν κατάφερε να εφαρμόσει τη

¹⁰Βλ. Ανδρέας Γ. Παπανδρέου. 1993. «Ομιλία» στο Υπουργικό Συμβούλιο, 2 Δεκεμβρίου 1993, και Παπανίκος (2019, σ. 155). Απορώ για το ρόλο των επιστημονικών επιμελητών. Ήταν, άραγε, μεγάλος ο κόπος να ελέγξουν την πηγή; Προχειροδουλειές.

μεταρρύθμιση. Ωστόσο, παρέμεινε στη θέση του, κάτι που δείχνει το ήθος του. Αν είσαι στην πολιτική για να κάνεις το «καλό» και αυτό δεν το καταφέρνεις, τότε φεύγεις και δεν κρατάς τη θέση του πρωθυπουργού μέχρι την τελευταία μέρα με νύχια και δόντια. Μιλώντας για ήθος, αυτός ήταν που βροντοφώναζε στο συνέδριο ότι όποιος είναι πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ πρέπει να είναι και πρωθυπουργός. Όταν αποχώρησε από τη θέση του προέδρου, παρέμεινε πρωθυπουργός, έστω και για λίγο. Δεν μένεις ούτε μία μέρα στη θέση αυτή, διότι είναι θέμα αρχής και όχι διαστήματος.¹¹

Η τρίτη περίοδος που εξετάζεται είναι η τελευταία που κυβέρνησε το ΠΑΣΟΚ, 2009-2014. Αυτή είναι η πιο σημαντική περίοδος για το ΠΑΣΟΚ, αλλά ο συγγραφέας αφιερώνει μόλις 20 αράδες σε αυτήν. Τίποτε ενδιαφέρον δεν αναφέρεται εδώ. Είναι η περίοδος που θα μείνει στην πολιτική επιστήμη ως «Πασοκικοποίηση», ενώ άλλες πιθανόν θα ξεχαστούν.

Το άρθρο κλείνει με τα συμπεράσματα. Επανέρχεται στο θέμα του εκσυγχρονισμού, αλλά ακόμα παλεύει να τον προσδιορίσει. Συνήθως, στα συμπεράσματα δίνονται περιληπτικά (με ένα ναι, όχι, ίσως) οι απαντήσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή. Φαίνεται ότι τα ξέχασε.

Μελετήματα

Το μέρος αυτό αποτελείται από οκτώ άρθρα. Θα το βάφτιζα «Τα Αμελέτητα» με τη διττή σημασία που έχει ο όρος αυτός. Ο ένας είναι ότι οι συγγραφείς γράφουν χωρίς να έχουν μελετήσει. Τη δεύτερη την αφήνω στη φαντασία του αναγνώστη. Για τον καλύτερο διαχωρισμό των θεμάτων, το κάθε άρθρο εξετάζεται ξεχωριστά, με τίτλους ενότητων, οι οποίοι δεν αντιστοιχούν επακριβώς στους τίτλους των κεφαλαίων.

Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ

Το πρώτο άρθρο αυτού του μέρους είναι γραμμένο από έναν αγιογράφο του πρώτου προέδρου του ΠΑΣΟΚ. Κατ' αντιστοιχία, το επόμενο κεφάλαιο είναι γραμμένο από έναν βιογράφο. Σε παλαιότερη εργασία του, ο συγγραφέας αυτού του άρθρου χρησιμοποίησε ακόμη και την απόκρυψη επίσημων ντοκουμέντων για να δείξει ότι ο πρώτος πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ ήταν ένας αντάρτης της πολιτικής που δεν έκανε ρουσφέτια—ένας σύγχρονος Άρης Βελουχιώτης! Αποκρύπτει το

---

¹¹Υπάρχουν πολλά «ανήθικα» που συνέβησαν αυτή την περίοδο από τον δεύτερο πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ. Όσο ήταν ζωντανός ο πρώτος πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ, τα «φερέφωνα» του δεύτερου προέδρου έβησαν θέμα θεσμοθέτησης της θέσης του αντιπροέδρου στο επικείμενο συνέδριο του 1996 με μεθόδους εκβιασμών και απειλών. Όταν πέθανε ο πρώτος πρόεδρος, η θέση του αντιπροέδρου του κόμματος ξεχάστηκε, καθώς το επικείμενο ήταν η εκλογή του προέδρου. Αν είχε ήθος και αρχές, θα θεσμοθετούσε και τη θέση του αντιπροέδρου. Για να μην παρεξηγηθώ, ήμουν υπέρ του δεύτερου προέδρου του ΠΑΣΟΚ, καθώς η εναλλακτική ήταν χειρότερη. Στην πολιτική επιλέγεις μεταξύ του Χ και του Ψ, όχι μεταξύ του Χ και του άμειπτου Θεού. Είμαι από αυτούς που πάντοτε παίρνουν θέση επί προσώπων και πολιτικών, αφού τα έχω μελετήσει με τις περιορισμένες γνώσεις που διαθέτω! Ο λιγότερος ανήθικος δεν παύει να είναι ανήθικος! Και ο δεύτερος πρόεδρος ήταν λιγότερο ανήθικος.

γεγονός ότι ο ίδιος ο πρώτος πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ, όταν πολιτεύτηκε με την Ένωση Κέντρου το 1964, «αναγκάστηκε» να υποσχεθεί και να κάνει ρουσφέτια, όπως ο ίδιος ο πρώτος αρχηγός του ΠΑΣΟΚ ομολογεί. Όλα αυτά τα «ωραία» τα αναλύω στο βιβλίο μου (Παπανίκος, 2019, σσ. 52-54).

Πάντως, λέει και πολλές αλήθειες. Να επισημάνω μερικές: Πρώτον, το ΠΑΣΟΚ και ο πρώτος πρόεδρος δεν ήταν ενάντια στις ΗΠΑ. Δεύτερον, η κυβέρνηση της ΝΔ την περίοδο 1974-1981 προέβη σε πολλές προοδευτικές αλλαγές, όπως η αναγνώριση του ΚΚΕ, το δημοψήφισμα που έδωσε τον Βασιλιά, και η έξοδος από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, έστω και προσωρινά. Το τελευταίο το θεωρώ ότι ήταν μία βλακεία, και ευτυχώς διορθώθηκε γρήγορα το 1980. Το δημοψήφισμα για τον Βασιλιά και η εκδίωξή του ήταν και αυτό μία βλακεία, όπως εξηγώ στο Παπανίκος (2023β).¹²

Μετά το κεφάλαιο αυτό, μπαίνουν εμβόλιμα κάποια δημοσιεύματα της εφημερίδας ΤΟ ΒΗΜΑ από τον Σεπτέμβριο του 1974, τα οποία συμπεριλαμβάνουν τη Διακήρυξη για την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ και συνέντευξη του πρώτου αρχηγού του ΠΑΣΟΚ (σσ. 96-113). Αυτό εφαρμόζεται και σε άλλα μέρη του βιβλίου.

Η Βιογραφία του Πρώτου Αρχηγού του Επονομαζόμενου και ως «Μεγάλου»

Το επόμενο άρθρο ασχολείται με τη βιογραφία του πρώτου αρχηγού του ΠΑΣΟΚ. Στην αρχή επισημαίνει το προφανές: το ΠΑΣΟΚ και ο πρώτος του αρχηγός ταυτίζονται. Παρεμπιπτόντως, αυτό ισχύει για όλα τα κόμματα, ακόμη και για τα κομμουνιστικά, σε ό,τι αφορά τον πρώτο τους αρχηγό. Κοινοτυπίες για να περνάει η ώρα!

Έχει ενδιαφέρον η παραδοχή του ότι,

μόνο το ΚΚΕ έμεινε άθικτο από την πολιτική αναταραχή της τελευταίας πεντηκονταετίας. (σ. 118).

Αλλά δεν μας λέει το γιατί. Τα περί ΚΚΕ τα έχω αναλύσει στο βιβλίο μου Παπανίκος (2020). Είναι αλήθεια ότι έμεινε άθικτο, όπως άθικτα έμειναν και τα ποσοστά του, πάντα μονοψήφια. Με εξαίρεση τη συγκυβέρνησή του, που είχε ως μόνο στόχο το ΠΑΣΟΚ, δεν παίζει κανένα ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας, διότι θέλει να μείνει «άθικτο».

Η σιγουριά του συγγραφέα είναι απaráμιλλη. Μιλάει λες και ήταν στο μυαλό του Ανδρέα Παπανδρέου. Δεν προσφέρει καμία τεκμηρίωση σε όσα γράφει. Κατάπτε όλα τα ιδεολογικά φληναφήματα του ΠΑΣΟΚ της πρώτης περιόδου περί «αυτοδιαχείρισης» και περί απέχθειας για τη σοσιαλδημοκρατία κ.λπ. Θα μπορούσα να γράψω πολλά γι' αυτά που λέει, όπως τα έχω εκθέσει στο βιβλίο μου (Παπανίκος, 2019), που αποτελεί μία τεκμηριωμένη βιογραφία του ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ.

---

¹² Ακολουθώντας τα άσματα του ΚΚΕ, θα έλεγα σήμερα ότι «Εμείς τον θέλουμε, παιδιά, τον βασιλιά, να τον πάμε στο Παλάτι, να μας κάνει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, κι ό,τι άλλο διατάξει η ΕΛ(Λ)ΑΣ». Ο γιος του Βασιλιά Κωνσταντίνου Β' θα ήταν ο καλύτερος πρόεδρος της Δημοκρατίας που θα μπορούσε να έχει η Ελλάδα. Μόνο θλίψη προκαλούν όλοι οι διατελέσαντες μέχρι τώρα πρόεδροι της Δημοκρατίας, μηδενός ενός εξαιρουμένου. Ίσως του πρώην προέδρου της ΝΔ, διότι έπαιξε έναν άλλο ρόλο.

Λέει και αλήθειες χωρίς να τις καταλαβαίνει, διότι τις απορρίπτει. Μας ενημερώνει ότι ο πατέρας του τον πίεζε να γυρίσει στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1960, διότι ο πατέρας του τον

έβλεπε ... ως ιδανική γέφυρα προς τον «αμερικανικό παράγοντα», ο οποίος και μόνον μπορούσε να τον επαναφέρει στην πολιτική σκηνή. (σ. 121).

Γάτος ο «Γέρος της Δημοκρατίας». Είχε κατανοήσει πλήρως πώς παιζόταν πλέον το παιχνίδι. Από αγγλόφιλος ήθελε να γίνει αμερικανόφιλος, χρησιμοποιώντας τον γιο του. Ο συγγραφέας απορρίπτει αυτή την υπόθεση και μάλιστα μας ενημερώνει, χωρίς και αυτός να μας δίνει κάποια μαρτυρία, ότι και ο πρώτος αρχηγός του ΠΑΣΟΚ πιθανότατα την απέρριπτε. Όχι, δεν μας δίνει την πιθανότητα! Η πιθανότητα να μην γυρίσει ήταν μηδέν. Κίνησε γη και ουρανό για να έρθει. Και ήρθε!

Παρακάτω επανέρχεται στο θέμα του αμερικανικού παράγοντα (σσ. 129-130). Τον τρώει φαίνεται, διότι δεν θέλει να παραδεχθεί το προφανές: ο πρώτος αρχηγός του ΠΑΣΟΚ είχε εξαιρετικές σχέσεις με τον αμερικανικό παράγοντα που λέγεται Δημοκρατικό Κόμμα, οι οποίοι τον βοήθησαν ακόμη και οικονομικά να γυρίσει στην Ελλάδα. Αυτοί χρηματοδότησαν την ίδρυση του ΚΕΠΕ και, συνεπώς, και το μισθό του, που ήταν μεγαλύτερος και από το μισθό του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος. Πληρωνόταν με όρους ΗΠΑ και όχι με όρους Ελλάδος.¹³

Η άγνοια του συγγραφέα τον οδηγεί σε ιστορικά ατοπήματα. Αναφέρει ότι,

Η επίδικη, βέβαια, λέξη στον τίτλο του Κινήματος είναι το: Σοσιαλιστικό. (σ. 132).

---

¹³Και για να μην παρερμηνευθώ: Αυτός είναι ο βασικός λόγος που είμαι μέλος του ΠΑΣΟΚ από το 1974, σε ηλικία 17 ετών, και παραμένω μέλος, διατελέσας μάλιστα σε πολλές χαμηλόβαθμες κομματικές θέσεις, συμπεριλαμβανομένου και του Α' Γραμματέα της Τ.Ο. Τορόντο. Όλες αυτές τις θέσεις τις κατείχα επειδή δεν τις ήθελε κανείς άλλος. Ποτέ δεν μπαίνω σε διαδικασία διαγωνισμού για κομματικές και γενικότερα πολιτικές θέσεις. Ένα από τα σημερινά προβλήματα του ΠΑΣΟΚ είναι ότι οι αρχηγοί του δεν έχουν ισχυρές σχέσεις με τον αμερικανικό παράγοντα μετά τον τρίτο πρόεδρο και τελευταίο πρωθυπουργό προερχόμενο από το ΠΑΣΟΚ. Και ο δεύτερος, αν δεν έλεγε το φημισμένο «ευχαριστούμε τους Αμερικάνους», δεν θα έμενε για πολύ στην εξουσία. Μάλιστα, ήταν τόσο πειστικός όταν το έλεγε που τον άφησαν να κυβερνήσει για χρονικό διάστημα που κανένας προηγούμενος ή επόμενος πρωθυπουργός δεν κυβέρνησε για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα συνεχόμενα. Είναι αλήθεια ότι οι ΗΠΑ ταλαιπώρησαν τον πρώτο πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ, αλλά κυβέρνησε για 11 χρόνια ως πρωθυπουργός, που αποτελεί ρεκόρ. Φαίνεται ότι ο σημερινός πρωθυπουργός (2019-2024) έχει πολύ γερές σχέσεις με τον αμερικανικό παράγοντα και ίσως σπάσει και τα δύο αυτά ρεκόρ. Ο «θεός» Μποδοσάκης έλεγε για το ΣΕΒ ότι «εμείς είμαστε πάντοτε με το γκουβέρνο». Η Ελλάδα πρέπει πάντοτε να ακολουθεί την πρώτη δύναμη: τον 5ο αιώνα π.Χ. την Αθήνα (για να μην γίνουμε Μήλος), τον 2ο αιώνα π.Χ. τη Ρώμη (για να μην γίνουμε Καρχηδόνα), και τον 21ο αιώνα μ.Χ. με τις ΗΠΑ (για να μην γίνουμε Συρία ή Λίβανος). Κατά μία περαιτέρω ιστορική συγκυρία, η Καρχηδόνα ήταν αποικία της Φοινίκης, η οποία γεωγραφικά καταλάμβανε εδάφη που σήμερα ανήκουν στο Λίβανο και τη Συρία. Λέτε;

Προφανώς, δεν γνωρίζει ότι η λέξη αποτελούσε οικογενειακή ιδιοκτησία. Στις εκλογές του 1946, ο πατέρας του ιδρυτή του ΠΑΣΟΚ, ο επονομαζόμενος και «Γέρος της Δημοκρατίας», πολιτεύθηκε με το κόμμα που ίδρυσε, το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Έτσι, για να διανθίσω την παρουσίαση, παραθέτω και το σήμα του κόμματος. Έχει ενδιαφέρον ότι χρησιμοποιεί σε συντομογραφία τη λέξη «Δημοκρατικόν», ενώ θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τη λέξη «Σοσιαλιστικόν». Αυτό σημαίνει ότι η λέξη δεν ήταν και τόσο επίδικη και αποτελούσε οικογενειακή κληρονομιά, όπως και οι ψηφοφόροι του «Γέρου της Δημοκρατίας» που ακολούθησαν το γιο και μετά τον εγγονό.

Όλα αυτά είναι καλά και αποδεκτά. Συμβαίνουν παντού, στις ΗΠΑ, στον Καναδά κ.ά., διότι το ποιος είναι πρωθυπουργός σε μία χώρα όπως η Ελλάδα, έχει λίγη σημασία, αρκεί να καταλαβαίνει τα όρια που του θέτουν οι μεγάλες δυνάμεις ή, καλύτερα, η μεγάλη δύναμη—κάτι σαν την Αρχαία Αθήνα τον 5ο αιώνα π.Χ. Το εθνικό (πατριωτικό) συμφέρον της Ελλάδας επιτάσσει να είμαστε με τους νικητές. Και η Ελλάδα, πολύ σοφά, από το 1821 ακολουθεί μία τέτοια πολιτική που οδήγησε στην αποτίναξη του Οθωμανικού ζυγού και τη συνεχόμενη απελευθέρωση εδαφών ή τη «δωρεάν» παραχώρηση, όπως τα Ιόνια και τα Δωδεκάνησα. Από την τουρκοκρατία (1453-1821), προτιμώ την αγγλοκρατία (1828-1947) και από την αγγλοκρατία την αμερικανοκρατία (1947-). Ναι, το ξέχασα: είναι και οι σύγχρονοι Μήλιοι ή οι Καρχηδόνιοι που προτιμούν την ανεξαρτησία και την ανεξάρτηση της χώρας από τη μεγάλη δύναμη. Αυτοί δεν υπάρχουν πια.

Το ΠΑΣΟΚ είχε Ωραίο Στιλ

Το επόμενο κεφάλαιο αυτού του μέρους έχει τον πολύ ωραίο τίτλο «Το ΠΑΣΟΚ ως στιλ ζωής και εξουσίας: Ποιο είναι το πολιτιστικό και κοινωνικό αποτύπωμα του κόμματος». Έχει και αυτό το άρθρο βιβλιογραφία, αλλά από τις 10 πηγές παραθέτει μόνο δύο μέσα στο κείμενο, και μάλιστα μία στα ελληνικά ενώ στο τέλος την έχει στα αγγλικά. Απλώς το αναφέρω για να δείξω την ποιότητα της επιστημονικής επιμέλειας που έκαναν, όχι ένας, αλλά τρεις.

Σε αντίθεση με τα προηγούμενα άρθρα, το συγκεκριμένο άρθρο έχει κάποια υποτυπώδη επιστημονική δομή. Πρώτον, θέτει ξεκάθαρα ποιο είναι το θέμα του,

το στιλ που εξέπεμψαν οι ηγέτες του ΠΑΣΟΚ και σημαντικές φυσιογνωμίες που σημάδεψαν την πορεία του. (σ. 140).

Και σε ό,τι αφορά τον πρώτο ηγέτη, αναφέρει χαρακτηριστικά,

Το ζειμπέκικο που συχνά χόρευε ... αποτελούν μια άλλη πλευρά της στρατηγικής αυτής, λιγότερο φανερά αλλά σημαντικής ως προς το κτίσιμο της φήμης του ηγέτη που μοιράζεται ανενδοίαστα τα ίδια γούστα με τον μέσο υποστηρικτή του (σ. 141).

Νομίζω ότι σφάλλει ο συγγραφέας. Όπως ο ίδιος αναφέρει, ο πρώτος αρχηγός της ΝΔ είχε το ακριβώς αντίθετο στιλ, αλλά αυτό δεν τον εμπόδισε να είναι δημοφιλής. Αναφέρει επίσης τον δεύτερο αρχηγό του ΠΑΣΟΚ, ο οποίος,

παρά τις εκλογικές επιτυχίες του, ποτέ δεν ταυτίστηκε απολύτως με τις λαϊκές ανησυχίες, τα λαϊκά πάθη, τις λαϊκές επιθυμίες. (σ. 147).

Για άλλους λόγους, οι επόμενοι αρχηγοί δεν κατάφεραν να ελκύσουν τις λαϊκές μάζες με το στιλ τους. Νομίζω ότι ο συγγραφέας κάνει λάθος αν νομίζει ότι το στιλ διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην πολιτική. Αν κάποιος εξετάσει το στιλ ζωής όλων όσων διετέλεσαν πρωθυπουργοί της Ελλάδας, τουλάχιστον μετά το 1974, θα διαπιστώσει ότι το στιλ δεν παίζει κανένα απολύτως ρόλο στην κατάκτηση της πρωθυπουργίας. Να επισημάνω εδώ ότι ακόμη και η συμμετοχή των γυναικών δεν παίζει κανένα ρόλο. Πολλοί πρωθυπουργοί είχαν αξιόλογες γυναίκες, ενώ άλλοι... άστα να πάνε. Αυτό δεν επηρέασε την εκλογή τους και, σε πολλές περιπτώσεις, την επανεκλογή τους.

Ακολουθούν μία σειρά από άρθρα και συνεντεύξεις στην εφημερίδα Το Βήμα που καλύπτουν όλη την περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.

Το ΠΑΣΟΚ ως Πολιτιστικό Φαινόμενο

Το επόμενο άρθρο έχει τον τίτλο «Το ΠΑΣΟΚ ως πολιτισμικό φαινόμενο: Από την κουλτούρα των σίξτις και την «αριστερή ηγεμονία» ως την κρίση ταυτότητας του 2010».

Το άρθρο αυτό με γέμισε νοσταλγία για τα φοιτητικά μου χρόνια, της εποχής «μια φορά η ντουντούκα και τρεις φορές εμείς». Είχα χρόνια να διαβάσω τέτοια άρθρα με μία φρασεολογία που, ακόμη και τότε, ήταν στο περιθώριο της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Για να το τιμήσω, θα παραθέσω αρκετά από αυτά που γράφει και, μετά, θα πω μερικά ανέκδοτα που θυμήθηκα διαβάζοντας το άρθρο.

A! Να μην το ξεχάσω: ο συγγραφέας παραθέτει όλη τη βιβλιογραφία υπό μορφή υποσημειώσεων μέσα στο κείμενο, κάτι που είναι ένδειξη τσαπατσουλιάς στην επιμέλεια του τόμου. Ο καθένας έκανε ό,τι «γούσταρε» στον τρόπο παράθεσης της βιβλιογραφίας. Μας λέει ο συγγραφέας ότι,

Θέση του ανά χείρας κειμένου είναι ότι η «μοίρα» του ΠΑΣΟΚ συνδέθηκε σε όλη τη διαδρομή του με φαινομενικά άσχετες με αυτό αναπλάσεις και μεταμορφώσεις στη δημόσια σφαίρα ενός συνόλου αξιών και προτεραιοτήτων στις οποίες τείνουμε να εντοπίζουμε το σημείο εκκίνησης ή το σημείο απογείωσης στη δεκαετία του εξήντα. (σ. 198).

Ενδιαφέρον έχει η εναλλακτική χρήση του εξήντα και των σίξτις. Και πιο κάτω,

Το στοιχείο που καθιστά το ΠΑΣΟΚ «πολιτισμικό γεγονός» και επέτρεψε την εκτίναξη του είναι ακριβώς η στοίχιση του με βαθύτερα ιστορικά προτσές, όπως έλεγαν κάποτε οι εραστές της αριστερής ιδιολέκτου, με αθόρυβους δηλαδή μετασχηματισμούς που προτάσσουν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του εβδομήντα τα πολιτικά, ανεκπλήρωτα ως τότε αιτήματά τους. (σ. 201).

Και είχαν υπόβαθρο τη δεκαετία των σίξτις ή εξήντα που προηγήθηκε της ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ, με τα εξής χαρακτηριστικά:

Ριζοσπαστισμός, αμφισβήτηση, απελευθέρωση φλερτ με τις αριστερές ουτοπίες, ηδονισμός, ροκ μουσική, σεξουαλική επανάσταση. (σ. 202).

Και λίγο πιο κάτω βροντοφωνάζει,

Με άλλα λόγια, η περίφημη «αριστερή ηγεμονία» που στήριξε την πολιτική κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ υπήρξε (διατείνομαι, επαναλαμβάνω) μια ευρύτερη κοσμοθεωριακή προσέγγιση στη ζωή και τα πράγματα που συγκροτήθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του εξήντα και υπό το βάρος της έντονης ρευστοποίησης των παλαιών ταυτοτήτων που δημιούργησε η εμπειρία των σίξτις, η ζωή στην πόλη, η σύγκλιση με τα δυτικά πρότυπα ζωής, οδηγώντας σε ένα κυρίαρχο παράδειγμα, σε έναν θα λέγαμε καινούργιο παράδειγμα, σε έναν θα λέγαμε καινούργιο ανθρωποτύπο, το κύρος του οποίου δεν θα αμφισβητηθεί για δεκαετίες. (σ. 205).

Και μιλάμε για κοσμογονικές αναταράξεις με τη διαμόρφωση ενός νέου τύπου ανθρώπου,

... και εξαιτίας των παραπάνω – σε συνθήκες ανάδυσης ενός νέου ανθρωποτύπου, η ταυτότητα του οποίου ομοιάζει στις δυτικές κοινωνίες όλο και περισσότερο με «περιοδεύουσα πανήγυρη» (σ. 210).

Και όλη αυτή η πολιτισμική επανάσταση είχε ως αποτέλεσμα,

Σε μια τέτοια προσέγγιση το ερώτημα επιχειρεί να αποδημήσει όσα η πολιτική ιστορία προσπερνά αβρόχους ποσί ως αυτονόητα. 1974: ίδρυση. 1977: διπλασιασμός του εκλογικού αποτελέσματος. 1981: απογείωση και θρίαμβος. (σ. 198).

Μόνο με ανέκδοτα μπορώ να τοποθετηθώ επί όλων αυτών που παραθέτει παραπάνω, και τα ανέκδοτα αποτελούν μία σοβαρή κριτική. Είναι ολοφάνερο ότι ο συγγραφέας ζει το μύθο του, απομονωμένος σε ένα νησί αριστερής ουτοπίας. Απορώ πώς επέλεξαν αυτό το άρθρο οι ΤΡΕΙΣ επιστημονικοί επιμελητές. Μάλλον ήταν μέρος του προτσές τους.

Ας ξεκινήσω με τη σεξουαλική απελευθέρωση και τη διαφορά μεταξύ πόλης και χωριού. Πάει, που λέτε, η σεξουαλικά απελευθερωμένη εγγονή από την Αθήνα σε ένα χωριό στον ορεινό Βάλτο της Ακαρνανίας, και σε συζήτηση που είχε με τη γιαγιά της αναφέρει ότι τώρα, γιαγιά, εμείς οι γυναίκες είμαστε απελευθερωμένες (Σημείωση: οι γιαγιάδες στο Βάλτο είναι πανέξυπνες). Τη ρώτησε το αυτονόητο: Τι εννοείς, μωρή; Τώρα, γιαγιά, το κάνουμε και εμείς από πάνω. Και το λες αυτό απελευθέρωση; Ναι, λέει η εγγονή. Α, γιατί εμείς παλιά το λέγαμε «συντριβινάτο». Πριν από τη σεξουαλική απελευθέρωση, οι γυναίκες το έκαναν (και μάλιστα πιο πολύ), αλλά το έκρυβαν και κυρίως δεν το διαφήμιζαν. Σήμερα, πρώτα το διαφημίζουν και μετά το κάνουν, αν το κάνουν.

Ας πάρουμε το νομό Αιτωλοακαρνανίας και συγκεκριμένα την επαρχία Βάλτου, η οποία απογείωσε το ΠΑΣΟΚ από το 13% στο 48%. Σε αντίθεση με όσα

λέει ή υπονοεί ο συγγραφέας, το ΠΑΣΟΚ είχε περισσότερη δύναμη στην επαρχία από ό,τι στις πόλεις, λόγω του ότι οι Βλάχοι επηρεάστηκαν από τα σίζιτις και άκουγαν ροκ μουσική.

Τη δεκαετία του 1980, το ΠΑΣΟΚ έριξε τόσο χρήμα στην επαρχία, τα περισσότερα από δανεικά, που αναπτύχθηκε ο πολιτισμός. Στα πανηγύρια, δονούσαν την ατμόσφαιρα οι αυλοί (τα κλαρίνα ήθελα να πω), τα οποία πάλλονταν ανάμεσα στα στήθη ευτραφών χωριατοπούλων που ψήφιζαν ΠΑΣΟΚ. Τα βράδια, επηρεασμένα από το Μάη του '68, λειτουργούσαν τα στριπτιζάδικα, τα γνωστά ως «κωλάδικα». Εκεί, οι σοσιαλιστές Βλάχοι διαμόρφωναν το νέο ανθρωποτύπο που τόσο εύστοχα αναφέρει ο συγγραφέας. Τα δε τζίπ (συγγνώμη, τρακτέρ ήθελα να πω) ήταν αραγμένα έξω από αυτά τα αξιοσέβαστα καταστήματα, αν δεν ήταν για καφέ στην Πλατεία Κολωνακίου.

Δύο ανέκδοτα επί του θέματος που έλαβαν χώρα στο χωριό μου.¹⁴ Εκεί γύρω στο 1987, η συγχωρημένη η μάνα μου συναντά μία άλλη γριά στο δρόμο. Ρωτάει την άλλη γριά τι κάνει αυτή και με τι ασχολείται ο γιος της, μιας και δεν είχε δουλειά. Πολύ φυσιολογικά, η γριά απάντησε ότι ο γιος της άνοιξε ένα «πτανομάγαζο» και πάει πολύ καλά. Σε αυτό το «πτανομάγαζο», ένας βλάχος κτηνοτρόφος, χορτασμένος από τις επιδοτήσεις των αρνιών και των κατσικιών, χούφτωνε μία σοσιαλίστρια πολύ τριχωτή στο επίμαχο σημείο. Τραβούσε ο βλάχος, οπότε η αριστερή απόγονος των ηρωικών ανταρτών που ευδοκίμησαν στην περιοχή του λέει: «Σιγά, ρε μπάρμπα, τι το πέρασες, το γένι του Βελουχιώτη νομίζεις ότι είναι και το τραβάς έτσι;».¹⁵ Τώρα, το γεγονός ότι δεν ανέφερε τα γένια του Ναπολέοντα Ζέρβα, ο οποίος και αυτός εκεί κοντά τσακωνόταν με τον άλλο γενειοφόρο, δείχνει την επίδραση των σίζιτις στο χωριό μου.

Αλλά και οι πόλεις δεν πήγαιναν πίσω. Τα «πολιτιστικά κέντρα», επηρεασμένα από την κουλτούρα των σίζιτις, ήταν γεμάτα μέχρι πρωίας. Οι σίχοι και η μουσική ήταν επαναστατικοί. Πολλές γυναίκες δεν συμμετείχαν σε αυτά τα πανηγύρια των πόλεων διότι, όπως λέει και το επαναστατικό τραγούδι, «εγώ δεν πάω μέγαρο, θα μείνω στο σπίτι με τον παίδαρο».

Τέλος, να αναφερθώ σε μία προσωπική μαρτυρία. Πήγαινα στο 1^ο εξατάξιο γυμνάσιο Νέας Ιωνίας. Η περιοχή ήταν γεμάτη εργοστάσια. Σε ένα από αυτά δούλευα και εγώ όταν ήμουν φοιτητής, από οικονομική ανάγκη και όχι για να αποκτήσω εργατική συνείδηση. Ταυτόχρονα, παρακολουθούσα σχεδόν όλες τις Γ.Σ. των φοιτητικών συλλόγων. Στο εργοστάσιο, ως εργάτης, συζητούσα με τους άλλους εργάτες για «γκόμενες» και την ΑΕΚ. Στις Γ.Σ. των φοιτητών, μιλούσαμε για το προτσές της παραγωγικής διαδικασίας και πώς αυτό, μέσω της σχέσης βάσης και εποικοδομήματος με μπροστάρηδες τους εργάτες ή το κόμμα των εργατών, θα οδηγούσε στην επικράτηση του σοσιαλισμού ως ενός ενδιαμέσου σταδίου προς την επίτευξη της τέλει κοινωνίας του κομμουνισμού, που όπου να 'ναι έρχεται λόγω της ωρίμανσης του προτσές.

---

¹⁴Τα μισά και παραπάνω σπίτια στο χωριό μου κτίστηκαν ή ανακαινίστηκαν τη δεκαετία του 1980. Έφτιαξε και κτίριο για Γυμνάσιο. Έριξε πολλά λεφτά. Μετά τη σεξουαλική απελευθέρωση, ξέχασαν να κάνουν παιδιά και έτσι ερήμωσε το χωριό. Δεν έχει γυμνάσιο, και όπου νάνε κλείνει και το δημοτικό.

¹⁵Για όσους δεν γνωρίζουν, η περιοχή μας φημίζεται για τα γερά κλαριά της. Γι' αυτό, ο Θανάσης Κλάρας, και λόγω ονόματος, όταν βγήκε στο «κλαρί», προτίμησε τα κλαριά της περιοχής μας.

Μετά τη νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981, άρχισαν πολλοί «μουσάτοι» να περιφέρονται στη χώρα και να μιλάνε λίγο-πολύ για όλα αυτά που αναφέρει και ο συγγραφέας αυτού του άρθρου: για το προτσές. Σε μια τέτοια συνάντηση με πλήθος κόσμου και όρθιους στη Θήβα, οι διάφοροι «Μιχάληδες Αντρέγιεβιτς Σούσλοφ» του ΠΑΣΟΚ εξηγούσαν τα περί προτσές. Στο τέλος, ζήτησαν από τους παρευρισκόμενους συντρόφους, οι οποίοι, ειρήσθω εν παρόδω, ήταν γύφτοι διαφόρων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, συμπεριλαμβανομένου και του σεβαστού επαγγέλματος του «αρκουδιάρη», να πουν και αυτοί την άποψή τους για το προτσές. Οι σύντροφοι αυτοί, σε αντίθεση με τα σίζιτις, κρατούσαν σιγή ιχθύος. Με τα πολλά, ένας από τους συντρόφους του προτσές αναφώνησε: «Μα, σύντροφοι, δεν έχετε άποψη!» Τότε, ένας τουρκόγυφτος «αρκουδιάρης» φώναξε: «Άποψη έχουμε, αρκούδι δεν έχουμε!» Βλέπετε, για να τους μαζέψουν, τους είχαν υποσχεθεί ότι θα τους μοιράσουν κάτι υλικό που τρώγεται και όχι απόψεις που, πώς να το κάνουμε, όσο γλυκές και αν είναι, δεν τρώγονται. Δεν γεμίζουν το στομάχι και, κυρίως, δεν φέρνουν ψήφους σε ένα κόμμα στην κυβέρνηση.

Συμπέρασμα: Όσο το ΠΑΣΟΚ μοίραζε λεφτά, έβγαине. Όταν τα λεφτά στέρευαν, έπεσε. Όπως άλλωστε συμβαίνει σε όλες τις χώρες. Λέγεται «it's the economy, stupid».¹⁶ Αυτό συμβαίνει παντού, σε όλες τις χώρες που έχουν αναπτυγμένη κοινοβουλευτική δημοκρατία, και η Ελλάδα, ευτυχώς, είναι μια τέτοια χώρα. Ο οικονομικός παράγοντας είναι ο πιο σημαντικός για να ρίξει κυβερνήσεις, όπως έχω αναλύσει για την Ελλάδα στο Παπανίκος (2023γ), και όχι τα διάφορα προτσές των παραγωγικών διαδικασιών που έρχονται σε αντίθεση με το εποικοδόμημα, το οποίο ακόμη η αριστερή διανοήση του καναπέ δεν έχει λύσει το γρίφο κατά πόσο έπεται ή προηγείται. Θεμελιώδη ζητήματα, που αυτά έφεραν το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Χωρίς αυτές τις πολιτισμικές αναλύσεις, το ΠΑΣΟΚ δεν θα έβλεπε κυβέρνηση. Ακόμη κοιμούνται αυτοί οι «σύντροφοι» της αριστεράς που σχεδόν όλοι τους είναι «κρατικοδίαιτα παράσιτα», όπως τα έχω ορίσει στο Παπανίκος (2014).

Εξωτερική Πολιτική

Είναι ένα πολύ καλό άρθρο. Δεν χρειάζεται να γράψω πολλά γι' αυτό το άρθρο. Να επισημάνω ότι πολύ σωστά δίνει την αιτία γιατί οι ΗΠΑ δεν ήθελαν την Ένωση Κέντρου. Όχι για την ESSO PAPPAS που μας ανέφερε στο πρώτο άρθρο ο συγγραφέας και πρώην πρωθυπουργός, αλλά,

... οι Αμερικανοί προκειμένου να εξασφαλίσουν την ελληνική συναίνεση σε μια συμφωνημένη με την Τουρκία λύση για το Κυπριακό, επιδίωκαν τον έλεγχο της εσωτερικής πολιτικής της Ελλάδας ώστε αντί της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου

---

¹⁶Ο τρίτος πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ έπεσε τόσο γρήγορα από πρωθυπουργός, γεγονός που αποτελεί ρεκόρ για πρωθυπουργό με τέτοια ισχυρή κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Δεν έπεσε λόγω της ανοησίας που είπε ότι «Λεφτά Υπάρχουν», αλλά διότι πραγματικά δεν υπήρχαν. Γιατί αν υπήρχαν και τα μοίραζε, δεν θα υπήρχε κανένα πρόβλημα, όσα άλλα ψέματα και αν έλεγε. Ο κόσμος θέλει «αρκούδι» για να βγάλει το ψωμί του. Όχι μόνο δεν τους έδωσε αλλά αναγκάστηκε να τους πάρει κιόλας. Ερήμωσαν τα «πατομάγαζα» της επαρχίας και τα «πολιτιστικά κέντρα» των πόλεων. Είναι αλήθεια ότι δεν έφταιγε, όπως εξηγώ στο βιβλίο μου, Παπανίκος (2014). Η βλακεία του ήταν ότι το χρεώθηκε ολοκληρωτικά. Έπρεπε να πάει αμέσως σε εκλογές, όχι σε δημοψήφισμα, αλλά πώς να πάει όταν είχε πει τη βλακεία του λεφτά υπάρχουν.

να προκύψει ένα κυβερνητικό σχήμα διατεθειμένο να πραγματοποιήσει έναν ανεπιθύμητο συμβιβασμό για την Κύπρο. (σ. 214).

Δεν είμαι σίγουρος για τη λέξη “συμφωνημένη”. Από πού προκύπτει αυτό; Δεν μας το λέει. Γενικά, η Ελλάδα και πολλοί Έλληνες έχουν μια εμμονή με την Τουρκία. Θεωρούν ότι οι ΗΠΑ ή, γενικότερα, οι μεγάλες δυνάμεις έχουν περισσότερο συμφέρον να στηρίξουν την Τουρκία παρά την Ελλάδα. Ιστορικά, αυτό δεν ισχύει, όπως έχω εξηγήσει στο Παπανίκος (2022). Το αντίθετο συμβαίνει. Η Τουρκία είναι το «μαύρο πρόβατο» και συνεχώς χάνει εδάφη και αποκλείεται από οργανισμούς, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, που θα ήθελε να είναι μέλος.

Επίσης ο συγγραφέας επισημαίνει ότι,

Στην προδικτατορική περίοδο ο πολιτικός λόγος του Ανδρέα Παπανδρέου δεν ήταν ιδιαίτερα αντιευρωπαϊκός. (σ. 214).

Θα έλεγα ότι ήταν φιλοευρωπαϊκός, όπως αναλύω και τεκμηριώνω στο βιβλίο μου Παπανίκος (2019).

Ο συγγραφέας πολύ σωστά σκιαγραφεί τη μεταστροφή του ΠΑΣΟΚ σε ό,τι αφορά την Ευρωπαϊκή Ένωση και τις βάσεις των ΗΠΑ. Προσωπική μου άποψη είναι ότι ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ ποτέ δεν είχε πρόθεση να θέσει την Ελλάδα εκτός NATO και ΕΟΚ. Γνώριζε ότι, και αν ήθελε, δεν μπορούσε. Εκείνο που επεδίωκε με τη ρητορική του ήταν να αποσπάσει ψήφους από το ΚΚΕ και την άλλη αριστερά, ώστε να δημιουργήσει ένα πλειοψηφικό μέτωπο για να γίνει πρωθυπουργός. Και τα κατάφερε. Ακριβώς το ίδιο έκανε και ο αρχηγός του ΣΥΡΙΖΑ και πρωθυπουργός για την περίοδο 2015-2019. Μας λέει ο συγγραφέας, σωστά, ότι,

Η ρητορική έτεινε να χρησιμοποιείται ως ένα χρήσιμο συμπλήρωμα της πρακτικής πολιτικής. (σ. 217).

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο πρώτος αρχηγός του ΠΑΣΟΚ ως πρωθυπουργός,

... εδραίωσε τη συμμετοχή της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ δεν έθεσε υπό αμφισβήτηση τη συμμετοχή στο NATO. (σ. 224).

Και αυτό το άρθρο παραθέτει βιβλιογραφία στην οποία δεν γίνεται αναφορά μέσα στο κείμενο.

Ακολουθούν άρθρα και συνεντεύξεις που δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς στην εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ.

ΠΑΣΟΚ και Αριστερά

Η σχέση ΠΑΣΟΚ και ελληνικής αριστεράς εξετάζεται σε αυτό το άρθρο. Οι παρατηρήσεις είναι σωστές, όπως και οι εκτιμήσεις τις οποίες έχω τεκμηριώσει κυρίως με οικονομικά στοιχεία στο βιβλίο μου Παπανίκος (2014). Σωστά, λοιπόν, επισημαίνει ο συγγραφέας ότι,

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ισοζύγιο της κυβερνητικής πρακτικής του ΠΑΣΟΚ είναι εντέλει θετικό, σε αντίθεση με το αντίστοιχο ισοζύγιο του ΣΥΡΙΖΑ, που είναι καταφανώς αρνητικό. (σ. 250).

Νομίζω ότι το άρθρο είναι ημιτελές. Δεν αναδεικνύει τι πέτυχε το ΠΑΣΟΚ ως κυβέρνηση σε σχέση με την κυβέρνηση της αριστεράς σε συνεργασία με την ακροδεξιά του ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ. Στο βιβλίο μου, τεκμηριώνω τα επιτεύγματα των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ και περιληπτικά τα αναφέρω ως εξής (η έμφαση στο αρχικό):

1. Σταθεροποιήθηκε η κοινοβουλευτική δημοκρατία. Εδώ τα εύσημα πηγαίνουν σε όλα τα πολιτικά κόμματα της Ελλάδος, αλλά καταλυτικά στον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Η περίοδος μετά το 1974 αποτελεί τον σύγχρονο χρυσό αιώνα της Ελλάδος. Ποτέ άλλοτε η Ελλάδα δεν είχε τόση μακρά περίοδο ειρήνης, τόση δημοκρατία και τόση κοινωνική ευημερία. Θα πρέπει να προβάλλεται αυτό εντός και εκτός Ελλάδος. Εντός Ελλάδος, δε, οι Έλληνες θα πρέπει να αγωνίζονται για μεγαλύτερες τέτοιες επιτυχίες: συνέχιση της ειρήνης, ακόμη περισσότερης δημοκρατίας και μεγαλύτερης ευημερίας.
2. Το ΑΕΠ της χώρας συνεχώς ανέβαινε, άλλοτε με γοργούς ρυθμούς και άλλοτε με πιο αργούς. Ποτέ η Ελλάδα δεν είχε τόσο ισχυρή οικονομία.
3. Το ίδιο ισχύει και για το κατά κεφαλή ΑΕΠ. Ποτέ άλλοτε το κατά κεφαλή ΑΕΠ της χώρας δεν ήταν τόσο μεγάλο. Ποτέ οι Έλληνες δεν ήταν τόσο πλούσιοι.
4. Βελτιώθηκε η διανομή του εισοδήματος. Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ και το ΔΝΤ, ο συντελεστής Gini μειώθηκε στην Ελλάδα κατά τα χρόνια διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Ποτέ η Ελλάδα δεν ήταν τόσο οικονομικά δίκαιη απέναντι στους πολίτες της. Παραμένει, όμως, άνιση σε σχέση με άλλες χώρες. Παρακάτω προτείνω μία άμεση λύση αυτού του προβλήματος.
5. Σύμφωνα με δική μου έρευνα (βλέπε Michelis et al., 2004), στην πρώτη δεκαετία της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, βελτιώθηκε η διανομή του εισοδήματος μεταξύ των φτωχότερων και πλουσιότερων περιοχών της χώρας. Ποτέ η Ελλάδα δεν είχε μειώσει τόσο την οικονομική ανισότητα μεταξύ φτωχών και πλούσιων περιοχών. Εξάλλου, αυτό φαίνεται δια γυμνού οφθαλμού όταν κάποιος που έζησε σε χωριό τη δεκαετία του 1970 βλέπει πόσο αναπτύχθηκε σήμερα.
6. Οι Έλληνες του εξωτερικού γύριζαν πίσω. Ποτέ άλλοτε η Ελλάδα στην ιστορία της δεν είχε καταγράψει τέτοια επίπεδα επαναπατρισμού, λόγω έλξης της Ελλάδος και όχι λόγω εξώθησης του ελληνισμού από άλλες χώρες, όπως στην περίπτωση της Μικρασιατικής Καταστροφής. Τελευταία, όμως, αντιστράφηκε το ρεύμα της παλιννόστησης. Φεύγουν οι άξιοι και μένουν τα παράσιτα. Τα τελευταία δεν τα θέλει καμία χώρα. Γι' αυτό, όμως, δεν φτάνει τα μνημόνια. Τα πιο σκληρά (προοδευτικά) μνημόνια θα τους φέρουν πίσω αυτούς και πολλούς άλλους που διώχνουν, δύο αιώνες τώρα, οι παρασιτικές και κρατικοδίαιτες πλουτοκρατικές τάξεις της Ελλάδος.

Το ΠΑΣΟΚ θα μπορούσε να πετύχει πολύ περισσότερα και μπορεί να του γίνει μεγάλη κριτική, αλλά είναι ανήθικο, για κάποια ψηφάλακια, να απαξιώνουν μερικοί ένα σημαντικό έργο. Δυστυχώς, το ΠΑΣΟΚ προδόθηκε από τις παρασιτικές και τις κρατικοδίαιτες πλουτοκρατικές τάξεις που, σε μεγάλο βαθμό, το ίδιο έθρεψε. Αυτοί ήταν και οι πρώτοι που σκορπίστηκαν δεξιά και αριστερά. Για άλλη μία φορά επαναλαμβάνεται: «Ούς έθρεψε το μάννα, εκίνησαν την πτέρναν, κατά του ευεργέτου» (Παπανίκος, 2014, σσ. 66-68).

Αυτά είναι λοιπόν τα επιτεύγματα των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ.

Εσωκομματικές Κρίσεις, 1974-2024

Τα δύο τελευταία άρθρα του τόμου ασχολούνται με τα τεκταινόμενα εντός του ΠΑΣΟΚ. Το πρώτο καλύπτει όλη την περίοδο του ΠΑΣΟΚ, ενώ το επόμενο και τελευταίο αναφέρεται στα τεκταινόμενα μετά το 2012. Και τα δύο άρθρα χρησιμοποιούν σωστά τις βιβλιογραφικές αναφορές.

Το πρώτο άρθρο βρίσκεται εκτός τόπου και χρόνου σε ό,τι αφορά τα γεγονότα που συμβαίνουν μέσα στο ΠΑΣΟΚ. Είναι αστείο και μόνο το συμπέρασμα που αναφέρει παραθέτοντας έναν άλλο συγγραφέα ότι,

Παρά τις συνεχείς εσωκομματικές τριβές το ΠΑΣΟΚ θα σημειώσει σημαντικές εκλογικές επιτυχίες (δημοτικές 1982-ευρωεκλογές 1984-εθνικές εκλογές 1985. Ο λόγος είναι ο συνδυασμός πολιτικών εκδημοκρατισμού (αναγνώριση Εθνικής Αντίστασης, ισότητα των δύο φύλων), κοινωνικού κράτους (εργασιακές σχέσεις, ΕΣΥ, νόμος πλαίσιο για τα ΑΕΙ) με μια μαζική οργάνωση ως πρότυπο πολιτικής συγκρότησης και εκλογικής κινητοποίησης. (σ. 262).

Αστεία πράγματα. Όλες οι εκλογές κερδήθηκαν διότι το ΠΑΣΟΚ έδινε λεφτά με δανεισμό και με επιδοτήσεις από την «ΕΟΚ των μονοπωλίων», που τώρα είχε γίνει «ΕΟΚ των λαών». Όπως σωστά επισημαίνει ο συγγραφέας αλλά δεν το αναπτύσσει, «συχνά οι οργανώσεις αποβλέπουν κυρίως στην εύρεση εργασίας» (σ. 260). Το «συχνά» θα πρέπει να αντικατασταθεί με τη λέξη «μόνο».

Αλλά λειτουργούσε και ως εξής: Εγώ εύρισκα μια δουλειά μέσω γνωστού μου στο ΠΑΣΟΚ, τοπικού βουλευτή, μετά γραφόμουν στο ΠΑΣΟΚ και ως μέλος έπαιρνα ένα χαρτί από την τοπική και άρχιζα δουλειά.

Αναφέρει την Εθνική Λαϊκή Ενότητα του 1978, η οποία κατ' εξοχήν επέτρεπε την εισροή μελών που αποσκοπούσαν μόνο σε προσωπικά οφέλη. Αν δεν γινόταν αυτό, το ΠΑΣΟΚ δεν θα γινόταν ποτέ κυβέρνηση. Θα παρέμενε στα ποσοστά του ΚΚΕ.

Νομίζω ότι ο συγγραφέας και αυτοί που παραθέτει προσπαθούν να στριμώξουν τα τεκταινόμενα στο ΠΑΣΟΚ μέσα σε ένα δικό τους λανθασμένο επιστημονικό πλαίσιο. Η δική μου επιστημονική εξήγηση στηρίζεται στον Downs (1957) και στις θεωρίες περί πολιτικών κύκλων. Η προσέγγιση αυτή είναι σωστή, διότι επιτρέπει τη σωστή ανάλυση των τεκταινόμενων αλλά και προβλέπει για το τι μέλλει γενέσθαι, όπως αυτά τα έχω εφαρμόσει στο Παπανίκος (2014) και Papanikos (2014 & 2015).

Εκείνο που έχασε ο συγγραφέας είναι ότι η οργάνωση του ΠΑΣΟΚ λειτουργούσε μόνο ως εκλογικός μηχανισμός – σε αντίθεση με αυτό που λέει στη σ. 269 – αλλά άλλαξε η μορφή του. Ας δώσω ένα παράδειγμα. Τώρα το στέλεχος του ΠΑΣΟΚ

είχε μία τρισυπόστατη υπόσταση. Πρώτον, ήταν μέλος του ΠΑΣΟΚ. Δεύτερον, ήταν εκλεγμένος εκπρόσωπος σε έναν συνδικαλιστικό φορέα (ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ, ΤΕΕ, ΟΕΕ, Επιμελητήρια κ.ά.). Τρίτον, ήταν εκλεγμένος σε έναν φορέα τοπικής αυτοδιοίκησης, ακόμη και δήμαρχος.

Αυτό έδινε ένα επιπλέον πλεονέκτημα να προσελκύνονται, εκτός από τα μέλη, και πολλά άλλα κρατικοδίαιτα παράσιτα, κυρίως από τον ευρύτερο δημόσιο τομέα, που δεν ήταν μέλη του κόμματος. Όλο αυτό το σύστημα ήταν ένας εκλογικός μηχανισμός που είχε μία δουλειά πλήρους απασχόλησης, διότι αυτά τα στελέχη, που κατά τεκμήριο ήταν κρατικοδίαιτα, είχαν ελεύθερο χρόνο για να αναμειγνύονται στις εκλογές του συνδικαλιστικού τους φορέα, της τοπικής αυτοδιοίκησης και στις βουλευτικές εκλογές, στηρίζοντας συγκεκριμένους βουλευτές. Ήταν το συνδικαλιστικό που πλέον έπαιζε το ρόλο της κομματικής οργάνωσης. Το συνδικαλιστικό έβγαλε τον δεύτερο πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ στο συνέδριο του 1996, κάνοντας συμφωνίες κάτω από το τραπέζι. Το ίδιο έβγαλε και τον επόμενο αρχηγό και τον τελευταίο πρωθυπουργό προερχόμενο από το ΠΑΣΟΚ. Αυτό αναλάμβανε και τις μεγάλες συγκεντρώσεις. Η τελευταία μεγάλη που έγινε στο Πεδίο του Άρεως το 2009 είχε συγκεκριμένο χωροταξικό διαμοιρασμό. Υπήρχαν προ συγκεντρώσεις ανά συνδικαλιστικό φορέα και δημιουργία αραιών μπλοκ για να γράφουν σκηνοθετικά στην τηλεόραση. Το συνδικαλιστικό ήταν ισχυρότατο. Ακόμη είναι, όπως σωστά αναφέρει ο συγγραφέας του επόμενου άρθρου. Αντλεί τη δύναμή του από τη δυνατότητα που έχει να εξυπηρετεί τα συμφέροντα των ψηφοφόρων. Το συνδικαλιστικό και η τοπική αυτοδιοίκηση που ελέγχονται από το ΠΑΣΟΚ ακόμη κάνουν ρουσφέτια, παρεμβαίνοντας στη δημόσια διοίκηση, διότι πολλοί πρώην και νυν σύντροφοι βρίσκονται εκεί, ακόμη και ως υπουργοί, και είναι πρόθυμοι να συνδράμουν. Δεν είναι πολιτικό και ιδεολογικό το ζήτημα. Είναι συμφεροντολογικό και ικανοποιείται με κάθε μορφής ρουσφέτια.

Υπάρχουν και άλλα θέματα που δείχνουν άγνοια. Αναφέρει (σ. 271), δίνοντας και μια παραπομπή, ότι το 2004 πήγαν 1.000.000 μέλη να ψηφίσουν για το μόνο υποψήφιο του ΠΑΣΟΚ, ο οποίος πήρε 99,9%. Αυτός ο αριθμός κυκλοφορεί μόνο ως αστείο σε όσους ξέρουν από ΠΑΣΟΚ και τέτοιες εκλογικές διαδικασίες.

Ακολουθούν μια σειρά άρθρων και συνεντεύξεων από την περίοδο μετά το 1990 μέχρι το 1996.

ΠΑΣΟΚ: 2012-2024

Το άρθρο αυτό ασχολείται με τρεις περιόδους και αφορά τους τρεις τελευταίους αρχηγούς του ΠΑΣΟΚ. Σωστά επισημαίνει ο συγγραφέας ότι,

Οι αδύναμες ηγεσίες είχαν διαρκώς να αντιμετωπίσουν μια εσωκομματική ετερότητα που αντιστοιχούσε σε πληθώρα εσωκομματικών ομάδων, οι οποίες δεν διέθεταν κάποια διακριτή πολιτικοϊδεολογική αναφορά. Επρόκειτο δηλαδή περισσότερο για τάσεις συμφέροντος παρά αξιακής δέσμευσης. ... τώρα ο ανταγωνισμός αφορά αποδυναμωμένα προσωπικά δίκτυα στελεχών. (σ. 316, η υπογράμμιση δική μου).

Η ανάλυση του συγγραφέα στη σ. 318 δείχνει ότι έχει γνώση του τι συμβαίνει μέσα και έξω από το ΠΑΣΟΚ. Το ΠΑΣΟΚ είναι ισχυρό στο συνδικαλιστικό και την τοπική αυτοδιοίκηση και εξυπηρετεί προσωπικά συμφέροντα (ρουσφέτια).

Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πολλοί βλέπουν το ΣΥΡΙΖΑ ως ένα κόμμα ευκαιρίας του οποίου μάλλον τελείωσε ο ιστορικός ρόλος, δίνει στο ΠΑΣΟΚ την προοπτική να διαδραματίσει έναν πιο ισχυρό ρόλο στην κεντρική πολιτική σκηνή. Στο κάτω-κάτω, έχει την εμπειρία και τη δύναμη να κάνει ρουσφέτια.

Και για να μην παρεξηγηθώ, θεωρώ το ρουσφέτι ως μία αποδοτική, αποτελεσματική, ανταγωνιστική και δημοκρατική διαδικασία όταν το άτομο αντιμετωπίζει καταστάσεις όπως αυτές που υπάρχουν σήμερα στην Ελλάδα. Αλλά ποιοι ζητούν ρουσφέτια; Οι ανίκανοι. Ποιοι τα προσφέρουν; Οι ανίκανοι πολιτικοί που χρειάζονται τα ρουσφέτια για ψήφους. Το θεωρώ μία πλήρως ορθολογική συμπεριφορά. Να επισημάνω ότι σε καμία στιγμή δεν θεώρησα τον εαυτό μου ανίκανο ώστε να καταφύγω σε ρουσφέτι για την επίλυση των βιοποριστικών μου αναγκών. Και δεν με συνέφερε οικονομικά να ασχοληθώ με το επάγγελμα του παραγωγού ρουσφετιών, διότι, για μένα και πολλούς άλλους που γνωρίζω, είχε τεράστιο οικονομικό κόστος ευκαιρίας.

Συμπέρασμα: δεν είμαι ενάντια στο ρουσφέτι με την προϋπόθεση ότι δεν συμμετέχω εγώ στη διαδικασία (ή όπως θα έλεγαν και οι σύντροφοι του καναπέ, στο προτσές). Χώρια που μου λείπουν και οι πολιτιστικές αξίες των σίξιτις. Όσους γνώρισα, που, ως νέοι, ήταν οι «επαναστάτες» των σίξιτις, έγιναν οι μεγαλύτεροι ζήτουλες των δεκαετιών '80 και '90, πάντα επί ΠΑΣΟΚ. Και οι πιο πολλοί δεν ήταν καν μέλη του ΠΑΣΟΚ και ούτε έγιναν ποτέ. Είχαν σχέσεις ρετιρέ. Ο ατομικός τους αγώνας δικαιώθηκε.

Συνολική Αξιολόγηση και Μερικές Τελικές Επισημάνσεις

Ξεχώρισα μόλις δύο-τρία άρθρα που οι συγγραφείς τους ξέρουν τι γράφουν και κάποιες αλήθειες που ειπώθηκαν από τους άλλους συγγραφείς. Όλοι τους πάσχουν από έλλειψη πολιτικής και εκλογικής γνώσης, όπως αυτή έχει αναπτυχθεί από τον Downs (1957) και όλη τη βιβλιογραφία του οικονομικού πολιτικού κύκλου, όπως θεωρητικά έχει αναπτυχθεί από τον Nordhaus (1975), αλλά πιο πριν είχε ελεγχθεί εμπειρικά από τον Kramer (1971) και πλήθος άλλων μελετών που θα μπορούσαν να εξηγήσουν τις διακυμάνσεις του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ στα εκλογικά τους αποτελέσματα. Κανείς δεν την παραθέτει.

Αντί αυτής της βιβλιογραφίας, υπάρχει συγγραφέας που στηρίζει την επιχειρηματολογία του στη θεωρία της «εξάχνωσης», όπως υποστήριξε «πραγματικά ευφύως», μας λέει ο συγγραφέας στη σ. 202, σε μονόστηλό της η εφημερίδα *Εργατική Πάλη*. Κάτι δηλαδή σαν τις τρίχες του μουσιού του Άρη Βελουχιώτη που ανέφερε η σοσιαλίστρια εργαζόμενη στα «πτανομάγαζα» της Ακαρνανίας.

Στο Παπανίκος (2023γ) έδειξα με στοιχεία ότι καμία κυβέρνηση μετά το 1974 δεν εξελέγη ξανά αν ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης είναι αρνητικός το έτος των εκλογών. Αλλά και θετικός να ήταν, αυτό από μόνο του δεν εξασφάλιζε την επανεκλογή. Για να βγεις και να παραμείνεις στην κυβέρνηση, ο κόσμος θέλει ρουσφέτια που αποτιμώνται σε όρους οικονομίας. Όλα τα άλλα είναι φληναφήματα και ο τόμος αυτός είναι γεμάτος από τέτοια. Ο νυν πρωθυπουργός το έχει καταλάβει πολύ καλά και, με δεδομένο ότι τον ευνοούν τα καλά οικονομικά αποτελέσματα, μοιράζει λεφτά για να αποφύγει την «κατάρρα» της δεύτερης τετραετίας, όπως την

ανέφερε στην ομιλία του στην 88η Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης στις 7 Σεπτεμβρίου 2024. Οι οιωνοί δεν είναι υπέρ του, αλλά «εις οιωνός άριστος, να αμύνεσαι για την πάρτη σου ή for your party»

Να επαναλάβω ότι προέβη στην παρουσίαση αυτού του βιβλίου γιατί ήταν μία ευκαιρία να εκθέσω τις απόψεις μου σε σχέση με τις απόψεις των συγγραφέων του τόμου. Νομίζω ότι οι συγγραφείς δεν γνωρίζουν τα τεκταινόμενα του ΠΑΣΟΚ εκ των έσω και εκ των κάτω ή, αν τα γνωρίζουν, τα αποκρύπτουν. Ακόμη και πρωθυπουργοί δεν τα γνωρίζουν. Λίγοι είναι αυτοί που μπορούν να πουν σε έναν πανίσχυρο πρόεδρο κόμματος, «Πρόεδρε, ο κόσμος δεν μας αγαπά πλέον», και θα πρόσθετα, «δεν μας αγαπά επειδή δεν έχουμε λεφτά να του δώσουμε».

Οι περισσότεροι συγγραφείς αναφέρονται σε γεγονότα που είναι τελείως ασήμαντα για την ηγεμονική πορεία του ΠΑΣΟΚ, όπως, για παράδειγμα, οι διασπάσεις και οι αποχωρήσεις. Κανέναν απολύτως ρόλο δεν έπαιξαν στην πορεία του ΠΑΣΟΚ. Οι κομματικές οργανώσεις ποτέ δεν έπαιξαν ιδεολογικό ρόλο, πλην το να βρίσκουν δουλειές και να κάνουν όλων των ειδών τα ρουσφέτια. Καμία ιδεολογική συζήτηση δεν γινόταν μέσα στις μαζικές συνδικαλιστικές οργανώσεις και το ξέρω από πρώτο χέρι. Όλες αυτές οι οργανώσεις ήταν εκλογικοί μηχανισμοί όλων των επιπέδων με μόνο έναν σκοπό: την εξυπηρέτηση ατομικών συμφερόντων. Η καλύτερη θεωρία που μπορεί να εκφράσει αυτή την ατομική πολιτική συμπεριφορά είναι της μεγιστοποίησης μιας συνάρτησης χρησιμότητας, όπου η πολιτική εισέρχεται ως μία μεταβλητή περιορισμού. Η καλύτερη θεωρία που μπορεί να εκφράσει τις δια-συνδικαλιστικές και δια-κομματικές σχέσεις σε επίπεδο εκπροσώπησης της βάσης είναι η θεωρία του logrolling. Στα ελληνικά θα το απέδιδα με τον όρο «ανταλλαγή ρουσφετιών», αλλά αυτοί που το εφαρμόζουν στην πράξη τον αποδίδουν με τον αριστοφανικό όρο, «αλλαξοκωλιά». Δεν νομίζω ότι υπάρχει καλύτερη εφαρμογή αυτής της θεωρίας από ότι στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ. Οι συνδικαλιστές των ηγεμονικών πολιτικών παρατάξεων, όπως της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ, είναι όλη την ημέρα με το τηλέφωνο στο χέρι, κάνοντας logrolling ή «αλλαξοκωλιές».

Μία τέτοια επιστημονική ανάλυση (logrolling) λείπει από το βιβλίο. Λείπει και η ανάλυση του πεζοδρομίου (της «αλλαξοκωλιάς»), διότι, δυστυχώς, δεν το έχουν ζήσει, αλλά κυρίως δεν το έχουν σπουδάσει και μελετήσει. Αν δεις τις ιδιότητες αυτών των συγγραφέων, καταλαβαίνεις ότι είναι παιδιά του ελληνικού πολιτικού συστήματος που δημιουργεί κρατικοδίαιτα παράσιτα μέσω του logrolling, ή μια και αυτοί δίνουν εκ του ασφαλούς τους αγώνες τους στο πεζοδρόμιο μέσω «αλλαξοκωλιών». Δεν έχω βρει ούτε έναν καθηγητή πανεπιστημίου που δεν εκλέχθηκε μέσω «αλλαξοκωλιών», που σε μερικές περιπτώσεις ισχύει και χωρίς τα εισαγωγικά. Δεν σημαίνει ότι δεν είναι άξιοι. Οι «αλλαξοκωλιές» δεν έχει καμία σχέση με την αξιοσύνη. Γράφουν αυτά που βλέπουν και αυτά που βλέπουν είναι πολύ περιορισμένα στο χώρο. Ζουν τον αριστερό τους μύθο στην Ελλάδα και ονειρεύονται επαναστάσεις με αυτούς βέβαια μπροστάρηδες, διότι αν είναι άλλοι, ο αγώνας θα έχει προδοθεί. Το πρόβλημα είναι ότι ο αριθμός των μπροστάρηδων στην ελληνική αριστερά είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό αυτών που ακολουθούν. Μοιάζει με λεωφορείο που όλες οι θέσεις είναι μπροστινές και χωρίς οδηγό. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία της Ελλάδος τα επιτρέπει όλα αυτά και καλά κάνει.

Βιβλιογραφία*Ελληνική*

- Παπανίκος, Γ. Θ. (2014). *Η Ελληνική Οικονομική Κρίση: Μια Ταξικά Ανάλυση Υπέρ των Μνημονίων*. Αθήνα: Athens Institute for Education and Research. <https://bit.ly/3zau3LK>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2019). *Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: Οικονομολόγος και Πρωθυπουργός*. Αθήνα: Athens Institute for Education and Research. <https://bit.ly/3FMYry1>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2020). *Ο Ελληνικός Εμφύλιος της Δεκαετίας του 1940*. Αθήνα: Athens Institute for Education and Research. <https://bit.ly/3etPbmA>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2021). *Οι Εκτιμήσεις για την Εκλογή Προέδρου του ΠΑΣΟΚ στις Επικείμενες Εκλογές στις 5 ή και 12 Δεκεμβρίου 2021*. Κείμενο Εργασίας, 01/2021. <https://bit.ly/3Jlrtaj>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2022). Ελλάδα και Τουρκία Έχουν Κοινό Μέλλον. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 2(1): 5-9. <https://bit.ly/3Qt8CNL>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2023α). Μία Δυναμική Λύση για το Κυπριακό. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 2(2): 5-10. <https://bit.ly/3GF3Edu>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2023β). Η Μοναρχία στην Ελλάδα. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 3(1): 61-79. <https://bit.ly/3PTAdcQ>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2023γ). Γιατί Κυριαρχεί η Νέα Δημοκρατία; *Άρθρο Γνώσης και Γνώμης* (2023-07) – 23 Νοεμβρίου 2023. <https://bit.ly/3QNGvKB>.
- Παπανίκος, Γ. Θ. (2024). 50 Χρόνια από την Εφαρμογή του Σχεδίου Άτσεσον στην Κύπρο. *Αθηναϊκό Ακαδημαϊκό Περιοδικό* 4(2): 5-9. <https://shorturl.at/hXGj0>.

Αγγλική

- Cox, J. S. (2019). PASOKification: Fall of the European Center Left or a Transformation of the System. *Governance: The Political Science Journal at UNLV* 6: 5.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.
- Kramer, G. (1971). Short-term fluctuations in U.S. voting behavior, 1896-1964. *American Political Science Review* 65(1): 131-143.
- Michelis, L., Papadopoulos, A., Papanikos, G. T. (2004). Regional convergence in Greece in the 1980s: an econometric investigation. *Applied Economics* 36: 881-888.
- Nordhaus, W. (1975). The political business cycle. *Review of Economic Studies* 42(2): 169-190.
- Papanikos, G. T. (2012a). *The Simple Arithmetic of the May 2012 Greek Elections*. <https://bit.ly/3qq3cY8>.
- Papanikos, G. T. (2012b). *The June 2012 Greek Elections: A Note*. <https://bit.ly/3qvBJUG>.
- Papanikos, G. T. (2014). Greek Trade Unions, the Euro and the Current Crisis. *The Singapore Economic Review* 59(4): S1-S27 (invited contribution). <https://bit.ly/3zqiBLO>.
- Papanikos, G. T. (2015). *With Greece backing euro but Syriza in government, another election may beckon - This article was republished as a lead story*. The New Statesman. <http://www.newstatesman.com/2015/01/greece-backing-euro-syriza-government-another-election-may-beckon>.
- Papanikos, G. T. (2015). Taxing Wealth and only Wealth in an Advanced Economy with an Oversized Informal Economy and Vast Tax Evasion: The Case of Greece. *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung, DIW Berlin* 84(3): 85-106. <https://bit.ly/3Hc8BbS>.
- Papanikos, G. T. (2022). Wars and Foreign Interventions in Greece in the 1820s. *Athens Journal of History* 8(1): 9-30. <https://bit.ly/3mDyOIq>.

